

OUD-NEDERLANDSCHE MAJOLICA EN DELFTSCH AARDEWERK

DE VERZAMELING MAJOLICA EN TEGELS IN HET FRIESCH MUSEUM EN HET PRINCESSEHOF TE LEEUWARDEN

DOOR N. OTTEMA

Jonkvrouwe Dr. C. H. de Jonge heeft dezer dagen onder bovenstaanden titel een royaal geïllustreerd handboek uitgegeven over ons nationaal ceramiekproduct, dat van de 2e helft van de 16e eeuw af, gedurende ruim twee eeuwen een overheerschende plaats in Europa innam.

Het is een Nederlandsch boek over dit bij uitstek vaderlandsch product, een kwaliteit, waarop wij recht hebben trotsch te zijn. Want nadat ons nationale aardewerk in de 2e helft der 18e eeuw den strijd om het bestaan op technische gronden had moeten opgeven, was er in de 19e eeuw een bedroevende onverschilligheid in Nederland voor dit eigen product ontstaan, waardoor wij ons enorme bezit van deze nationale kunstnijverheid gedurende de 19e en 20e eeuw hebben zien wegsmelten als sneeuw voor de zon.

De import van het technisch veel meer volmaakte Chineesche en Japansche porselein had in de 18e eeuw het Delftsche product op het tweede plan weten te drijven, zoodat mijn grootmoeder, een echte Oud-Hollandsche porselein-verzamelaarster, toen ik haar omstreeks 1900 van de toen ontwakende verzamellust van mijn vrienden en mij van Delftsch aardewerk sprak, mij toevoegde, dat ik toch niet zoo dwaas moest zijn, dat ik mij voor een keukenproduct zou interesseeren, zoolang er nog genoeg Chineesch en Japansch porselein, het salon- en saletgoed bij uitstek, te verkrijgen was. En niettegenstaande respectievelijk de Noord-Nederlandsche majolica in het begin van de 17e eeuw en het Delftsch aardewerk in de 18e eeuw dikwijls uiterlijk aesthetisch de meerdere was, is deze stijd gewonnen door het Oostersche import-product zooals vooral in de 19e eeuw op alle gebied de technische meerderheid het wist te winnen van de aesthetische.

Freule de Jonge heeft haar boek vooral gebaseerd op de particuliere collecties en die der kleine musea waardoor ze veel nieuw materiaal heeft gebracht. Uitbreiding van onze kennis van de Oud-Hollandsche ceramiek moet volgens haar worden verkregen door verdere bestudeering van de Delftsche archieven aan de hand van de aanteekeningen daaruit samengesteld door Mr. A. H. H. van der Burgh en verdere kennismaking van de inhoud der verzamelingen van de kleine musea en van die van particulieren, die beide zooveel minder gemakkelijk toegankelijk zijn dan die onzer groote publieke verzamelingen als: het Rijksmuseum, de Delftsche musea en Boymans, die hunne commentators reeds hadden gevonden in F. R. D. Obreen, H. Havard, Dr. A. Pit, Mej. Dr. E. Neurdenburg, Prof. Dr. F. W. Hudig, A. Hoynck van Papendrecht en anderen.

Ik hoop door onderstaand overzicht van de verzamelingen in het Friesch Museum en in het Prinsessehof te Leeuwar-

den een aanvulling aan onze kennis daarvan te geven.

Toen het bestuur der Leeuwarder Watersport-Vereeniging mij verzocht de Jachthaven tusschen 1916—1918 te doen uitgraven bleek het mij dat dit land was geweest het kleiland en tevens het schervendepot door de pottenbakkers van het Vliet, een industrie-voorstad van Leeuwarden, in het laatste kwart van de 16e eeuw gebruikt. Deze pottenbakkers hadden blijkbaar zelf een bedrijf en handelden tevens in glas en aardewerk, dat zij importeerden uit Holland, de Rijnstreek, Hessen en misschien zelfs uit Venetie (glaswerk). Ik heb in die jaren herhaaldelijk artikelen over die opgravingen uitgegeven¹). Het loodglazuur-aardewerk, deels met lichte engobe op roode scherf versierd in sgraffito en in ringeloor techniek, de z.g. mezza-majolica was zeker een product van de Vlietster pottenbakkers, de majolica waarschijnlijk grootendeels import uit majolica-bakkerijen buiten Leeuwarden.

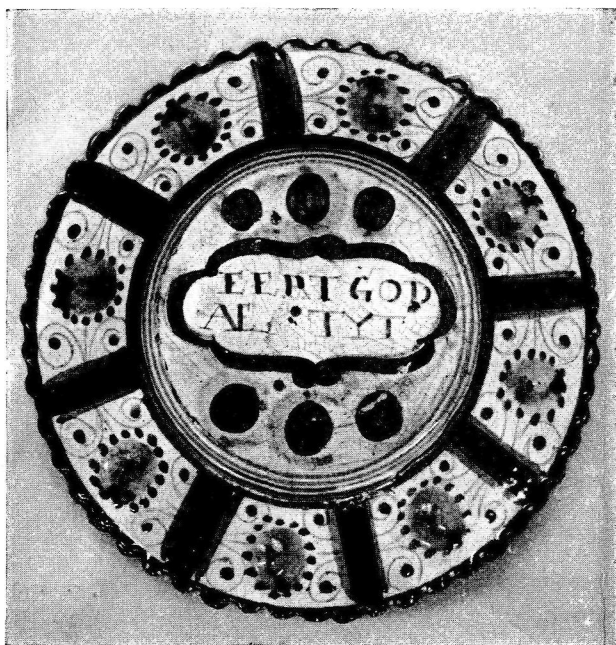
Onder de vele majolica-scherven waren er eenige afkomstig van 16e eeuwse Italiaansche, een zelfs van een 15e eeuwse Spaansche albarello, die waarschijnlijk tot voorbeelden hadden gediend voor het eigen majolica product. Als gesloten vondst waarvan herkomst en tijdperk absoluut vaststaan heeft de Jachthaven-ceramiek, die ik hoofdzakelijk heb afgestaan aan het Friesch-museum, een niet onbelangrijke wetenschappelijke waarde.

Een paar fragmenten van schotels gevonden bij de afgraving van de terp, waarop het in 1580 verwoeste Nienklooster nabij Scharnegoutum heeft gestaan en waarvan één met opschrift „*FERT GOD*” kunnen zeker gedateerd worden in het derde kwart der 16e eeuw.

De hier afgebeelde majolica-schotel afkomstig van Ameland (afb. 1) kan mijns inziens gedateerd worden als begin 17e eeuw. De rand is versierd met het z.g. lotosmotief, dat ontleend is aan Chineesch porselein uit den midden-Ming-tijd. De oorspronkelijke lotussen hebben bij de overbrenging via het vóór-Aziatische aardewerk de vorm van Hollandsche margrieten aangenomen. De in (afb. 2) afgebeelde polychrome Noord-Nederlandsche schotel — bij een verbouwing van het Friesch museum diep in den bodem aangetroffen — heeft geheel het type van de in de Jachthaven gevonden schotels. De in de Jachthaven gevonden donkerblauwe Apothekerspot (afb. 3) heeft reeds geheel het slanke gegolfde model der Italiaansche albarelli verloren. De strakke vorm en eenvoudige versiering hebben een echt Hollandsch karakter gekregen.

In Friessche boeren- en burgerkeukens heb ik vroeger geregeld polychrome schotels aangetroffen, die voor zoover ze van het Noord-Nederlandsche type waren, dateerden uit

1. Polychrome schotel met randversiering van margrietten. Verzameling Bisschop, Friesch Museum, Leeuwarden.

de 16e en 17e eeuw, voorzoover ze van Friesch maaksel waren aan de 18e of 19e eeuw moesten worden toegeschreven. Het kleuren-palet van deze laatste was meest blauw, geel en flets groen. Voor zoover de eigenaars de stukken wilden afstaan heb ik er een vitrine met voorbeelden in het Friesch museum mee kunnen vullen. Onder de Noord-Nederlandsche majolica-exemplaren zijn eenige geheel overtrokken met blauw glazuur, waarop vogels, konijntjes enz. in kleuren voorkomen.

De eenige directe nabootsing van Oost-Aziatische ceramiek, die wij op Noord-Nederlandsche majolica-schotels aantreffen is die van het Wan-Li (1573—1619) — kraakporselein, dat onze voorouders voor het eerst aantreffen in de door hen in 1597 en later in de straat van Malakka veroverde Portugeesche Caraques of kraken. Freule de Jonge geeft er treffende voorbeelden van in afb. 41—45 in haar handboek. Vooral het stilleven van Nicolaes Maes ± 1670 en het blazoen van het Sint Lucasgilde uit Haarlem van Salomon de Bray, van 1633, waarop dergelijke kraakporselein schotels voorkomen, zijn bewijsstukken van het voorkomen hiervan in de Oud-Hollandsche keukens uit het midden van de 17e eeuw.

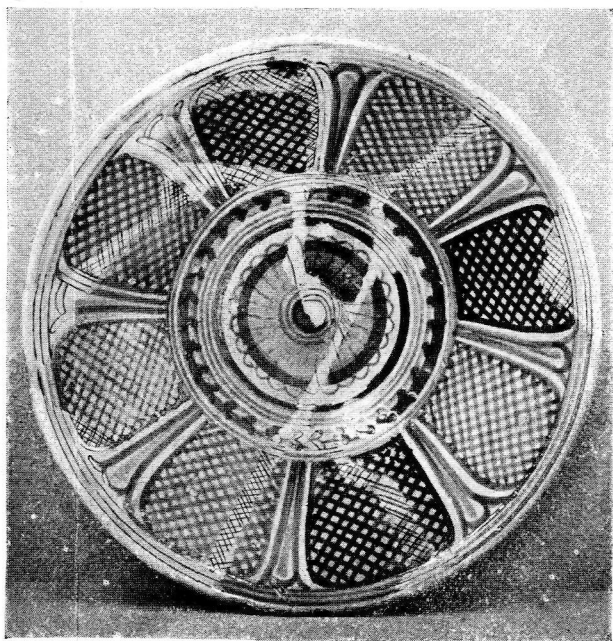
Het is nuttig, dat de techniek van het bakken der vroege majolica-schotels en van het Delftsch in een afzonderlijk hoofdstuk is behandeld door Ir. H. W. Mauser, die vele jaren praktisch werkzaam is geweest aan het eenig overgebleven Delftsche majolica-bedrijf, dat in 1656 was opgericht: „de Porcelayne Fles”. Toen ik in 1918—1926 mijn artikelen over oude majolica publiceerde, had ik vooraf getracht voldoende praktische kennis te verwerven in de nog bestaande gleybackerij van de familie Tichelaar te Makkum, opgericht in 1675 en de in deze eeuw opgeheven Harlinger gleybackerijen, die van 1598 af hadden bestaan.

Ook het pottbakkersbedrijf van Chris Lanooy, omstr. 1900 begonnen te Gouda en thans nog werkzaam te Epe, heeft mij veel geleerd bij het bewerken van klei en glazuur, vormgeving op de draaischijf en in gipsen modellen, overvulling in en zonder kokers, openen en ledigen daarvan, beoordeeling van geslaagde baksels en misbak en alles wat verder tot de praktijk van een ceramiekbedrijf behoort.

De geschiedenis van de Noord-Nederlandsche majolica, het z.g. schotelgoed is in het handboek van Jkvr. de Jonge, naar de tegenwoordige kennis van dit onderwerp zoo goed als volledig opgenomen. Niet dat er op dit gebied geen vraagstukken meer zijn als: a. door wie, waar, en wanneer werden majolica-bakkerijen gesticht in Middelburg, b. dito in Haarlem, c. dito in Dordrecht, d. dito in Hoorn, e. waar waren de tegelbakkerijen gevestigd, waaruit de tegels uit het midden der 14e eeuw, gevonden in den Dom van Bisschop Adelbold te Utrecht, afkomstig zijn, f. waar zijn de polychrome tegels uit het stadshuis van Aduard te Groningen gebakken, g. hoe en wanneer precies kreeg Delft de overmachtige positie in het Noord-Nederlandsche majolica-bedrijf?

De beantwoording van deze vragen moet echter wachten totdat nieuwe opgravingen van oude gley-backerijen en stortplaatsen van scherven in genoemde plaatsen op gelijke wijze als die in de Leeuwarder Jachthaven ons de noodige gegevens daarvoor zullen verschaffen.

Hoofdstukken IV en V, handelend over Tegels en Tegeltableaux zijn hoofdzakelijk gegrond op de vijf openbare verzamelingen te weten: die van Dr. Schouten in het Rijksmuseum, Huis Lambert van Meerten te Delft, die in het Museum Boymans te Rotterdam, die in het Rijksmuseum, samengesteld uit de oude Rijksverzamelingen en bijeenge-

2. Polychrome schotel, einde 16de eeuw. Gevonden onder de fundamenteën van het Friesch Museum.

bracht door den Heer Isaaks, die te Utrecht, gevonden bij opgravingen in de kerken en de claustrale huizen aldaar en ten slotte die in het Prinsessehof en het Friesch Museum bijeengebracht door mijn opkopen bij antiquairs, verzamelaars, timmerlui, sloopers enz. in Friesland zoowel als in Holland gedurende ongeveer een halve eeuw.

Mijn oudste tegels kocht ik in Dordrecht (afb. 4). Het was een soort in spaartechniek versierde tegel, in den handel bekend als parket-tegel, die zeker gevolgd was naar Spaansch voorbeeld. Ik vond de bevestiging hiervan in de 18e eeuwse Mexicaansche polychrome tegel van gelijke teekening, blijkbaar eveneens een copie van een 16e eeuwsch Spaansch exemplaar.

De tegel, afgebeeld op afb. 5, is een exemplaar dat zeldzaam is door zijn vroege dateering en familiewapen. Het zou de moeite waard zijn, wanneer een genealoog ons zou kunnen opgeven van welke familie dit wapen is. De kleuren hiervan op de tegel zijn: het wapenschild: oranje-geel; de drie bierkannen en de visch (een zalm?) blauw, en de boom groen.

De polychrome Noord-Nederlandsche majolica-tegels waarvan afb. 5 een exceptioneel voorbeeld is, zijn *variant van teekening*.

Betrekkelijk weinigen hebben soldaten, ridders en kas-teeltjes als middenversiering. De groote meerderheid is versierd met viervoeters, vogels, bloemen, bloemenmandjes, vruchten enz., al of niet in cirkels en ruiten gevat (zie afb. 39, 64 tot 106 en 108 tot 116 in het boek van Jonkvrouwe de Jonge). Een deel van deze tegels is in de hoeken versierd in spaartechniek en toont hierdoor verwantschap met de z.g. parkettegels. Deze polychrome tegels heb ik nooit anders aangetroffen dan in kelderverdiepingen; de randjes versierd met een leeuwenjacht (afb.

3. Blauwe apothekerspot. Einde 16de eeuw. Gevonden i.d. Jachthaven te Leeuwarden. Friesch Museum, Leeuwarden.

4. Polychrome tegel in spaartechniek, z.g. parket-tegel; Spaansch decor. Einde 16de eeuw.

80 en 81) vond ik te Leeuwarden. Van het zelfde type zijn ook de tegels met Fransch lelieornament (afb. 6) die ik meest in polychrome soms in blauw, nooit anders heb aangetroffen dan in Noord-Holland. Afb. 105 uit het boek van Jkvr. de Jonge geeft een blauwe tegel met olifant in meander-omlijsting, beide wijzende op Oostersche invloeden. Oostersche dieren waren in de 17e eeuw geen zeldzaamheden op de Amsterdamsche grachten. Rembrandt en andere Hollandsche schilders uit die eeuw hebben teekeningen van deze Oostersche dieren gemaakt.

Ook op gevelsteen komen dergelijke exotische vogels voor o.a. de Struis te Veere.

In het Prinsessehof heb ik een tiental tegels deels gepolychromeerd, deels blauw uitgezocht. Er zijn olifanten, leeuwen, kameelen, dromedarissen, struisvogels, casuarissen en uitgestorven voor-Indische vogels op voorgesteld. Een viertal Chineesche figuurtjes zijn afgebeeld op blauwe tegels in het Prinsessehof (afb. 7).

Van veel belang zijn de blauwe ridder- en beroepstegels voor de kleederdrachten, waardoor o.a. de dateering kan worden vastgesteld (afb. 8 en 9). Teekeningen en gravures van De Gheyn e.a. werden door de tegelschilders gecopieerd, doch ook Pieter Grauda, die in een Harlingsche majolica-fabriek als plateelschilder werkte en Dirk Danser aldaar, maakten sponzen naar eigen teekening. Van den laatste heb ik een drietal olieverbilderingen, die de Walvischvangers- en handelsvloot van den Harlinger reeder Wildschut uit 1747 voorstellen. De stijve maar juiste teekening dezer schilderijen doet ons duidelijk de stijl van werken van den plateelschilder herkennen (afb. 11).

Een elegant figuurtje (afb. 8) en een vlot geschilderde 17e eeuwse driemaster (afb. 10), geven ons een indruk van het hooge peil van het werk van de schilders, die aan onze plateel- en tegelbakkerijen de majolica versierden. Dat echter ook de Friesche tegelschilders werk maakten dat tot het beste gerekend kan worden, blijkt uit een aan Jan Steen herinnerend tekeningetje (afb. 12). In de meeste musea worden de tegels tentoongesteld als kleine schilderijtjes van 4, 9, 12, 16 tegels enz. in een lijstje of op een plaat cement of gips geplakt. Op den zolder van het Prinsessehof zijn de tegels geëxposeerd in aaneengesloten vlakken of scheef

5. Polychrome tegel met onbekend familiewapen, 1619. Friesch Museum, Leeuwarden.

liggende tafels, of geschoven tusschen smalle ijzeren banden als verticale wandversieringen. Jammer genoeg moest deze opstelling door plaatsgebrek op zolder worden ondergebracht, wat oneigenlijk is, daar de oorspronkelijke opstelling van ouds uitsluitend plaats vond in de kelderverdiepingen.

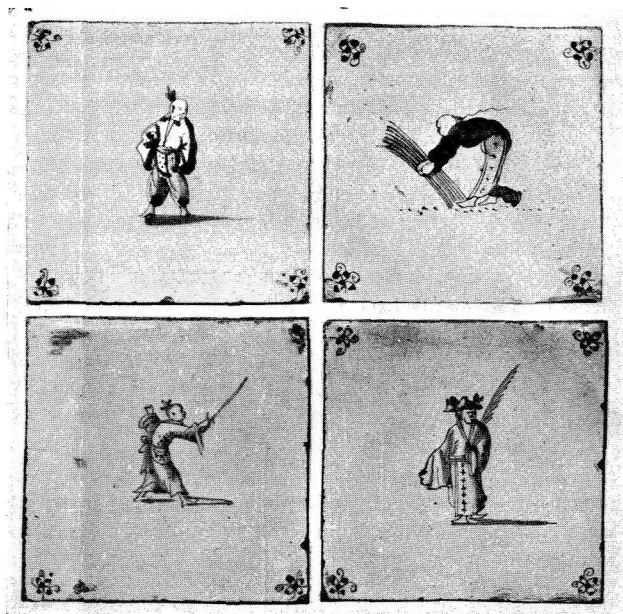
De verzameling Delftsch aardewerk in het Prinsessehof te Leeuwarden.

De hoofdstukken VI—XVIII uit het handboek van Jonkvrouwe de Jonge bevatten de geschiedenis van het Delftsch aardewerk gedurende de 17e en 18e eeuw. In een honderdtal meest gesigeneerde voorwerpen Delftsch heeft de schrijfster getracht enkele vraagstukken op dit gebied door voorbeelden te belichten.

In de eerste plaats de nabootsing van het blauwe laat-Ming, z.g. kraakporselein. Een glazenkast met ruim 100 stukken kraakporselein is opgesteld in de goudleer-tuin-kamer van Marijke Moey in het Prinsessehof te Leeuwarden. Onder de majolica-nabootsingen is een schotel van

6. Polychrome tegel met Fransche lelie-decor. Tweede kwart 17de eeuw. Museum Prinsessehof, Leeuwarden.

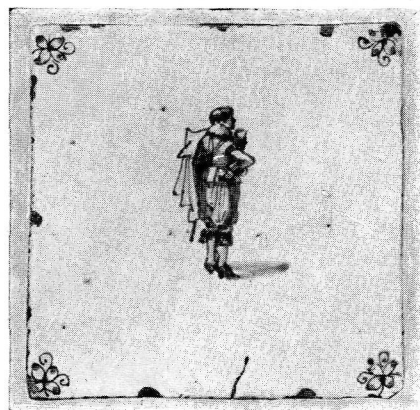

7. Vier blauwe tegels met Chineesche figuren. 17de eeuw. Museum Prinsessehof, Leeuwarden.

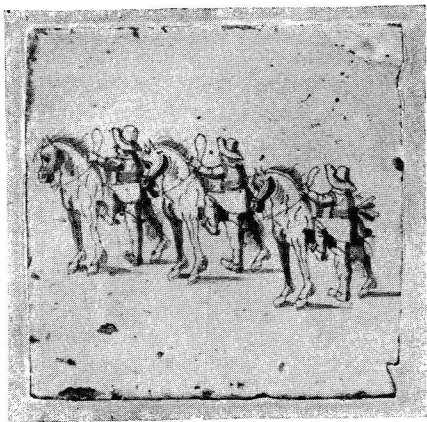
Hamburger majolica²⁾ met herten en vakwerk-rand. Deze fabrieken werden omstreeks 1600 in Hamburg gevestigd door Antwerpsche majolicabakkers. Het product werd geregeld o.m. naar Friesland uitgevoerd. Tot driemaal toe vond ik Hamburgsche schotels van het kraakporselein-type in het Noorden van ons land.

De Delftsche schotel (afb. 13) heeft eveneens een uitgesproken Ming-type (de 8-vakkige rand, de gekartelde binnenrand, de hertjes met hun teere pootjes, de geornamenteerde wolk-randen enz.). Het merk K is onbekend. Het zuivere Ming-type wijst op een dateering vóór 1650. Ook de zachtblauwe schotel met zwart-paarse trek (afb. 14), wijst door zijn uitgesproken Ming-type (behalve de versiering, de bolle bodem) op een midden-17e eeuwse herkomst.

Een paar schotels uit de Grieksche A onder Jacobus

8. Blauwe tegel met paarsche trek. Tweede helft 17de eeuw. Museum Prinsessehof, Leeuwarden.

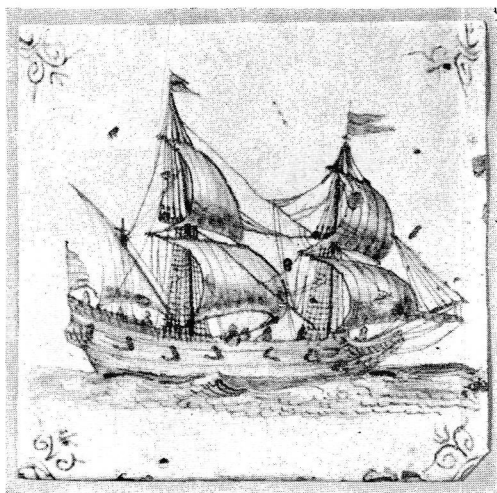
9. Blauwe tegel met voorstelling v.e. rijschool. 17de eeuw. Museum Princessehof, Leeuwarden.

Halder (1764) (o.a. afb. 15) wijzen ook door de slappere teekening op een dateering uit het derde kwart van de 18e eeuw. Ook de stijlwijziging in de kraakporselein-versiering, waarin een tulpmotief van vóór-Aziatisch karakter voorkomt, in de porselein-literatuur bekend als overgangsstijl (Ming op Ching), wijst duidelijk op de tweede helft van de 17e eeuw (Jonkvr. de Jonge afb. 188 e.v., plaat IV, porselein-handboek N. Ottema afb. 207).

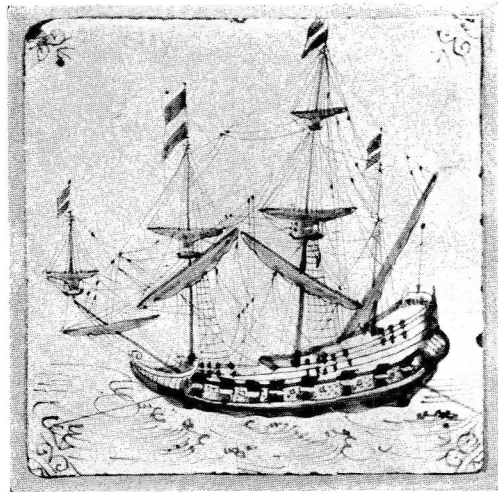
Een dergelijke kan in het Princessehof heeft het onbekende merk: T.B.

In de tweede helft der 18e eeuw komen slordig geschilderde, klodderig-paars-blauw beschilderde borden voor, die aan navolging van Japansche kraakporselein borden doen denken. Ze waren echte stukken uit een vervaltijd waarvan men maar liever geen voorbeeld in zijn verzameling opneemt (vgl. afb. 214 in het boek van Jonkvr. de Jonge). Zoowel in het blauw, als in het familie verte, famille noire, famille jaune enz. werd de Kang-hsi-versiering nagebootst.

De prachtige stukken in deze soorten gekleurd Delftsch

10. Zachtblauwe tegel met 17de eeuwse driemaster, afkomstig uit Hoorn. Museum Princessehof, Leeuwarden.

11. Harde blauwe tegel, 18de eeuwse Harlinger nabootsing v. e. 17de eeuwse model. Museum Princessehof.

(het zwart-Delftsch en het Delftsch met goud) waren in den loop van de 19e eeuw vrijwel alle door de opkoopters opgekocht en naar het buitenland verhandeld. De hiervan in het Princessehof aanwezige exemplaren zijn meestal in de 20e eeuw uit Fransch bezit teruggekocht. In de 18e eeuw is veel z.g. Duitsch Delftsch in Friesland ingevoerd. De fabrieken hiervan werden door Hollandsche pottenbakkers in Hanau en Frankfort gevestigd³⁾.

Deze majolica is te herkennen aan de glazige bleekblauwe kleur en het harde wit. Nabootsing van Ming-teekeningen en kraakporselein-ornamenten komen veel voor.

Onder het gewone Delftsch aardewerk komen allerlei typisch Hollandsche teekeningen voor: o.a. de serie van de walvisch-vangst, die van de haringvangst, beroepen, bijbelsche voorstellingen, topografische voorstellingen, wapens en emblemen, opschriften met en zonder dateering.

De landschappen hebben in de 18e eeuw dikwijls stijve afbeeldingen van gesponste boomen.

Sommige ornamenten komen gedurende meer dan een

12. Blauwe tegel uit de fabriek van Feitema te Harlingen, waar Pieter Grauda tegelschilder was. Einde 17de eeuw. Museum Princessehof, Leeuwarden.

13. Donkerblauwe schotel gemerkt I.K. of J.K. Kraakporcelein. 17de eeuw. Museum Princessehof, Leeuwarden.

eeuw telkens weer voor in verscheidene fabrieken, b.v. de waaier- of pauwestaartborden, die in Noord-Holland vooral voor de zomerstal-versiering, in Friesland op hooge en breede schoorsteenmantels en op de richels boven deuren en bedsteden werden gebruikt (afb. 16). In het Princessehof heb ik een zestal blauwe exemplaren met merken van de

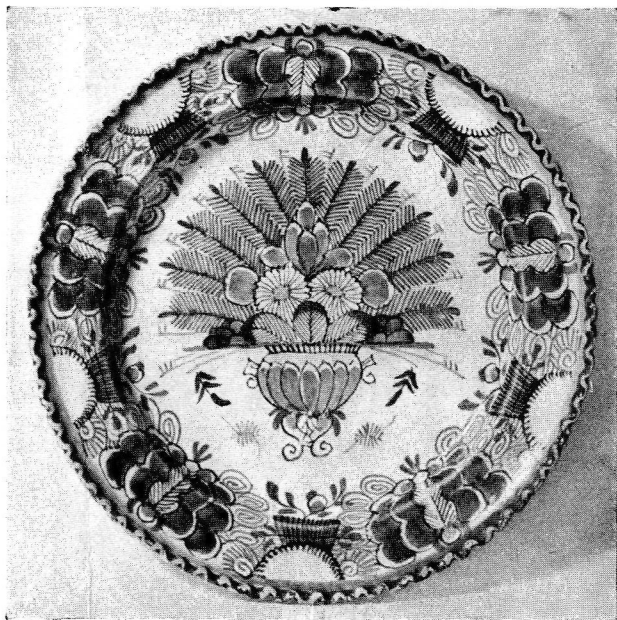
15. Zachtblauwe schotel. Merk van Jacobus Halder, Fabriek de Grieksche A. Derde kwart 18de eeuw. Museum Princessehof, Leeuwarden.

volgende fabrieken:

de Metalen Pot en het monogram L.V.E. (Lambertus van Eenhoorn) en A.I.K. (Ary Hieronymus van der Kloot); de Klauw met L.S. (Lambertus Sanderus); het merk van de Fortuyn en de letters P.C. (Pieter Jansz. Crickeljoen, 1689); het merk van de Lampetkan (18e eeuw), de firma Tichelaar te Makkum (19e eeuw) en die van een onbekende fabriek.

14. Zachtblauwe schotel met zwart-paarsche trek. Kraakporcelein 17de eeuw. Museum Princessehof, Leeuwarden.

16. Polychroom waaier-bord. Merk De Lampetkan. Derde kwart 18de eeuw. Museum Princessehof, Leeuwarden.

Van het luxe-Delftsch zijn slechts een paar stukken in het Princessehof aanwezig, t.w.: een kaststel met drie vazen en twee bekers met blauwe versiering op bruin fond uit de fabriek De Bijl, tweede helft 17e eeuw; een koffiekkan op drie pootjes, wit met blauwe Rococo-versiering, nabootsing van een zilveren model, uit de fabriek de Grieksche A van Jacobus Halder, 1764 en een waschbak van polychroom met de tekening van een z.g. dansend zotje, een lijs bij het tuinhokje en een paar gekuifde fazanten (afb. 17). De schotel werd omstr. 1938 door mij via den Amsterdamschen antiekhandel aangekocht uit Fransch bezit. In 1874 behoorde deze waschbak tot de collectie Rosot te Valenciennes. De erbij behorende kan was toen in de Fransche verzameling Gasnault 4). De tekening is nagevolgd van Imari-porselein uit de 17e eeuw en in rood gemerkt met het monogram APK, vroeger toegeschreven aan Adriaen Pijnacker uit De Twee Scheepjes, maar thans te lezen als PAK, d.i. Pieter Adriaensz Kockx in de Grieksche A. De tekening der beide fazanten is identiek aan die in den atlas Sinensis van Martinus Martinius, uitgegeven door Blaeu in 1655 (Provimmie Pecheli II sive Peking).

Afzonderlijke hoofdstukken zijn gewijd aan de roodsteen trekpotjes en aan het Wit-Delftsch. Van beide zijn in het Princessehof uitgebreide verzamelingen aanwezig, t.w. van het Yi-hsing en van het Te-hua, het blanc de Chine-porselein en voldoende voorbeelden van Delftsche navolgingen.

Ten slotte zijn van belang de chronologische tabellen van de Delftsche fabrieken met de vermelding van hun eigenaars, plateelschilders enz. en de daarbij verantwoorde merken 5). Ook de ruim 300 afbn. en de 8 gekleurde platen geven op zichzelf een duidelijk overzicht van de ontwikkeling van de Noord-Nederlandsche majolica en het Delftsch aardewerk.

1) Nanne Ottema: Het aardewerk in de Noordelijke Nederlanden in gebruik in het laatste kwart van de 16e eeuw; in *Oude Kunst* 1918; Friesche majolica, 1920; De opkomst van het Majolica bedrijf in de Noordelijke Nederlanden, in *Oud-Holland* 1925. — De Beginperiode van de Friesche Majolica, 1926.

2) Zie Dr. K. Hüsseler, *Die Hamburger Fayencen des 17 Jahrhunderts*, Nord-Elbingen, 1925.

3) E. Zeh, *Hanauer Fayence* 1913. A. Feulner, *Frankfurter Fayence* 1935.

4) Fr. Jaenicke, *Grundriss der Keramik*, 1879, fig. 299.

5) Het zou gemakkelijker geweest zijn, wanneer wij van de lijst van misschien 1000 namen van Havard en de alphabetische samenstelling daarvan door den Belgischen professor Jean Justice gebruik konden maken; doch beide zijn daarvoor te weinig critisch. Jean Justice, *Dictionnaire de Marques de Monogrammes de la Fayence de Delft*, Gand 1900, 2de ed. 1913; in 1930 te Londen verschenen onder den titel: *Dictionnary of Marks and Monograms of Delft pottery*.

17. Polychrome handwaschbak. Gemerkt P.A.K. (Pieter Adriaensz. Kockx). Imari-stijl. Tweede kwart 18de eeuw. Museum Princessehof, Leeuwarden.